

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ У ФРАНЦІЇ, ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ, НІМЕЧЧИНІ У РЕЦЕПЦІЇ ЖУРНАЛУ «ТРИЗУБ» (1925–1940)

Ольга Хміль

науковий співробітник відділу наукової бібліографії
ЛННБ України ім. В. Стефаніка

Розглянуто видавничу діяльність українських установ та організацій (1914–1939) у Франції, Чехословаччині, Німеччині на матеріалах журналу «Тризуб» (1925–1940).

Ключові слова: видавництва, видавничі товариства, книжкові і періодичні видання, Німеччина, Чехословаччина, Франція, журнал «Тризуб» (1925–1940).

The article examines the publishing activity of Ukrainian establishments and organizations (1914–1939) in Germany, Czechoslovakia, France on materials of magazine «Tryzub» (1925–1940).

Keywords: publishing houses, publishing organizations, books and periodicals, Germany, Czechoslovakia, France, magazine «Tryzub» (1925–1940).

Рассмотрена издательская деятельность украинских учреждений и организаций (1914–1939) во Франции, в Чехословакии и Германии на материалах журнала «Тризуб» (1925–1940).

Ключевые слова: издательства, издательские общества, книжные и периодические издания, Германия, Чехословакия, Франция, журнал «Тризуб» (1925–1940).

Початок Першої світової війни та поразка визвольних змагань 1920-х рр. призвели до масової еміграції українців за кордон. Емігрували політичні, громадські, наукові діячі, вояки Української Народної Республіки, січові стрільці, студенти.

Українські емігранти, оселяючись у країнах Західної Європи, передусім організували українські школи, наукові установи, товариства, видавництва тощо [33].

В еміграції продовжував свою діяльність і Уряд Української Народної Республіки, головою якого був Симон Петлюра. Організація видавничої діяльності в еміграції стала для еміграційного уряду справою національної ваги.

Симон Петлюра особисто дбав про видання української книги за кордоном, оскільки чужа влада в Україні робила все, щоб українська книга світу не бачила і це «... видно хоч би з тендеційної діяльності офіційних большевицьких видавництв русифікувати наш край шляхом видання для вжитку української людности московських книжок, а не українських... » [52, с. 262], що вело до загрози української культури.

З середини 1920-х років українська політична еміграція поступово переїздила з Польщі і Чехословаччини подалі від радянських кордонів, зокрема до Франції і Німеччини. Своїм місцем зосередження українські емігранти обрали Париж.

Отже, Франція стала важливим центром української політичної еміграції. Для захисту своїх інтересів за кордоном емігранти створили декілька організаційних структур. «Майже одразу відбувся розподіл на три частини: «уенерівці» згуртувалися в Союзі Українських емігрантських організацій (СУЕО); ліві — залишились в «Українській громаді» М. Шаповала, ще лівіші — створили «Союз Українських Громадян у Франції» (СУГУФ)», — зазначив О. Маврін [38, с. 346].

Кожна організація видавала свій друкований орган, який мав чітке політичне забарвлення.

Друкарська справа за кордоном, зазначив О. Ільницький [27], розвивалася кількісно і якісно залежно від якості і кількості організації еміграційних кіл.

У жовтні 1924 р. до Парижа приїхав Симон Петлюра. Він вважав, що для обґрунтування і пропаганди української проблеми необхідно заснувати у Західній Європі періодичне друковане видання, яке об'єднувало б навколо себе всіх українців.

З цією метою С. Петлюра разом зі своїми соратниками В. Прокоповичем та П. Чижевським обговорили ідею створення часопису, розробили програму, головні тематичні напрями, обрали назву. Новостворений журнал «Тризуб», який виходив від 1925 р. до травня 1940 р., мав об'єднати розпорошених по світу українців навколо ідеї відродження Української держави.

Тижневик «Тризуб» став одним із провідних громадсько-політичних періодичних видань української еміграції: упродовж п'ятнадцяти років часопис мав широку мережу передплатників,

охопивши майже всю Західну Європу, Північну і Південну Америку, Австралію; редколегія залучила до співпраці відомих науковців, українських політичних, державних діячів, письменників. Видання стало настільки авторитетним, що його матеріали часто передруковували інші періодичні видання.

У вихідних даних першого числа «Тризуба» зазначено: «Тижневик політики, культури, громадського життя та мистецтва. Виходить щонеділі в Парижі при участі видатних літературних сил під загальною редакцією Вячеслава Прокоповича».

Редакція часопису намагалася підбирати співробітників, нав'язувати контакти навіть з найменшими та найвіддаленішими гуртками, товариствами, установами, видавництвами української еміграції.

Авторами статей в часописі були такі відомі особистості, як: С. Петлюра, О. Лотоцький, О. Саліковський, Є. Чикаленко, В. Садовський, О. Шульгин, М. Левицький, В. Королів-Старий, Д. Дорошенко, С. Наріжний та ін.

Завдання нашого дослідження — аналіз інформації про видавничу діяльність різних українських інституцій, які постали у міжвоєнний період у Франції, Чехословаччині та Німеччині, опублікованої на сторінках часопису «Тризуб». Оскільки журнал «Тризуб» виходив у Франції, вважаємо за доцільне розпочати аналіз із Франції.

Франція

Видавничою діяльністю у Франції займалася низка українських організацій. Однією з них було найстаріше еміграційне об'єднання «Союз Українських Еміграційних Організацій у Франції» (організований у Парижі на з'їзді представників дрібних громад Франції 3-4 січня 1925 р.). На чолі Союзу була Генеральна Рада [50].

На 7-му з'їзді Союзу 17 травня 1930 р. [30] порушено справу видання друкованого органу, в якому можна було б інформувати громаду Франції про здійснену роботу, обговорювати громадсько-національні проблеми на теренах Франції. Видання потребувало відповідного фінансування. І тому колегія звернулася до Громад, Гуртків і окремих осіб за пожертвами на видання такого органу, який був своєчасним і дуже потрібним.

Про вихід першого числа органу Союзу в «Тризубі» (1931, чис. 13) [28] повідомлялося, що 15 березня вийшла українська двотижнева

газета «22 Січня». Вона містить кілька статей, заміток та хроніку з життя Союзу, а також першу лекцію французькою мовою. На загальних зборах Генеральної Ради Союзу 30 березня відбувалося обговорення першого числа газети «22 Січня» [53]. Постановили відкрити в ній ще нові відділи, зробити деякі технічні удосконалення.

У 1929 р. на Першій конференції української еміграції в Празі (25-26 червня) було створено ще один вищий орган — Головну Еміграційну Раду, в яку входили представники еміграційних об'єднань, що були розкидані по різних країнах [51]. Одне із головних завдань Ради — видання літератури про Україну іноземними мовами. Першим таким виданням була брошура французькою мовою, що вийшла 1 вересня 1929 р. «Ліга Націй та Українська еміграція» (40 с.). В ній опубліковано виступ Голови Президії Головної Ради про історію української еміграції та лист проф. О. Шульгина до д-ра Ф. Нансена щодо його висловлювань про українських біженців. У брошурі надруковано також кореспонденцію та ухвали Ради.

На цій же конференції Президія Головної Еміграційної Ради звернулася до української еміграції щодо пожертв на заплановані видання. Адже Статутом Ради було визначено, що кошти на діяльність Головної Ради складаються головню з національного податку.

У «Тризубі» регулярно з'являлась інформація про стан видавничої роботи, наприклад, що Головна Еміграційна Рада має незабаром випустити дві брошури: «Перший еміграційний з'їзд в Празі і Головна Рада» та «Завдання Еміграційної Ради» [4]; звіт Ради про зібрані гроші (національний податок) [11]: за 1930 р. було зібрано 12 950 франків головним чином серед української еміграції в Європі. На зібрані кошти були видані брошури українською мовою «Перша конференція української еміграції та Головна Еміграційна Рада», «Завдання української еміграції», «Ліга Націй і Українська еміграція» (французькою мовою) та ін.

Із публікації тижневика дізнаємось, що Рада стежила за купівлею та розповсюдженням іншомовних видань про Україну (французькою мовою), які видавалися іншими українськими і не українськими видавництвами. Наприклад, на купівлю 1 000 примірників франкомовної книжки Еммануїла Евена «Проблема незалежності України і Франція» Рада витратила 600 франків; на купівлю 500 примірників

брошури О. Шульгина «Vers L'Independance», надрукованої «Українським Товариством Прихильників Ліг Націй», — 500 франків; на купівлю 100 примірників франкомовної брошури Д. Дорошенка «Chevtchenko — le poète national de l'Ukraine» — 300 франків.

У видавничих планах Головної Ради на 1931–1932 рр. був франкомовний енциклопедичний збірник «Україна», надзвичайно необхідний іноземцям [5].

Підсумки видавничої діяльності Еміграційної Ради були зроблені на конференції (14-15 лютого 1934 р.) [62]. В інформаційній статті про цей захід зазначено, що Рада своїми коштами видала 500 примірників брошури «Єдиний шлях», а також перелічено видання, які були підтримані фінансово та у розповсюдженні яких організація брала участь.

На сторінках «Тризуба» знаходимо інформацію про видання «Бібліотеки ім. С. Петлюри» в Парижі. Книгозбірня створена 1 лютого 1929 р. На засіданні Ради Бібліотеки було ухвалено видавати «Літопис Бібліотеки-Музею ім. С. Петлюри» французькою та українською мовами. У «Тризубі» зазначено про підготовку першого числа «Літопису» та про проект створення видавництва при бібліотеці [21]. У журналі подана інформація про те, що Бібліотека взяла участь у заснуванні фонду на видання творів Є. Чикаленка та була членом видавництва «Червона Калина» [20].

Серед публікацій часопису знаходимо матеріали про «Французьке Товариство Українознавства», яке діяло у Франції. 10 червня 1931 р. при цьому товаристві був заснований «Комітет імені Делямара» на честь сенатора Франції К. Т. Делямара, який в середині XIX ст. боровся, щоб забезпечити «забутому» українському народові належне місце в історії і політиці. Однією з найважливіших постанов цього зібрання було рішення приступити якнайшвидше до виконання різних, вже готових праць членів Комітету та перевидання творів Делямара [70]. Про роботу Комітету ім. Делямара подано інформацію в «Тризубі» [61], в якій зазначено, що на зборах Комітету 30 листопада 1931 р. обговорювали книгу Е. Евена «Проблеми незалежності України і Франція», в якій йдеться про етнографічні особливості українського народу, про територію України та її кордони.

Чехословаччина

Прага

У міжвоєнний період у Чехословаччині були створені сприятливі умови для розбудови національних навчальних закладів. Це пояснюється урядовою політикою в країні, прихильним ставленням чеського президента Томаша Масарика та уряду Е. Бенеша до української еміграції, наданням їй матеріальної і моральної підтримки. Важливими центрами організації видавничої діяльності української еміграції були Прага і Подебради.

Організація української видавничої справи в Чехословаччині почалася ще в 1919 р., коли з ініціативи українських письменників і громадських діячів у Празі було засноване українське «Кооперативне Видавниче Товариство «Всесвіт». У тому ж 1919 р. в Празі почало друкувати свої видання колишнє київське видавництво «Час», яке видало для чехів кілька брошур чеською мовою про Україну й українські справи, твори В. Короліва-Старого та інші книги.

З організацією високих шкіл у Чехословаччині — Українського Вільного Університету, Української Господарської Академії, Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова — виникла потреба в підручниках. Для їх видання почали створюватися видавництва як при навчальних закладах, так і окремі видавничі товариства та видавничі осередки при товариствах. Таких установ і організацій, які займалися видавничою діяльністю, в Чехословаччині було набагато більше, ніж у Німеччині і Франції. Мабуть, тому в «Тризубі» і найбільше матеріалу про видавничу діяльність українських осередків у Чехословаччині.

Зокрема, про видавничу діяльність Українського Вільного Університету в Празі в часописі «Тризуб» поміщені статті О. Лотоцького, А. Яковліва та невстановленого автора, який публікувався під криптонімом В.

О. Лотоцький запропонував читачам аналіз двох наукових збірників, які видав УВУ, а також проінформував про необхідність друкувати навчальну літературу [35].

Частину підручників видавали друкованим способом, решту — літографічним. Друкованим способом вдалося видати чотири книги: І. Горбачевського «Органічна хімія», Д. Дорошенка «Огляд української історіографії», С. Дністрянського «Загальна наука права й політики» та С. Лашенка «Лекції по історії українського права».

Решту підручників університет видав літографічним способом у вигляді великих, гарно виданих зшитків, зокрема, Д. Антоновича «Скорочений курс історії українського мистецтва», С. Дністряньського «Річеве право» та «Загальна наука права і політики», О. Лотоцького «Церковне право» та ін. Автор також зазначив, що через брак фінансів університету не вдалося видати всі підготовлені книги, хоч готових до друку було більше, ніж 500 друкованих аркушів.

Дві статті про Український Вільний Університет в Празі у «Тризубі» опублікував А. Яковлів. У першій (під криптонімом А. Я.) [73] він зазначив, що Університет, починаючи з 1923 р., видав вісім наукових праць і курсів лекцій, чотири підручники та два томи «Наукового Збірника». У другій [74] подав підсумок діяльності Університету за десять років. Стосовно видавничої діяльності він зазначив, що через брак коштів університет не зміг виконати заплановане. За 1921–1931 рр. видано літографічним способом 12 видань обсягом 125 друк. арк. і 10 видань друкарським способом обсягом 173 друк. арк.

Невстановлений автор, підписаний криптонімом В. [3], в інформації про інавгурацію нового ректора Університету О. Колесси подав коротко звіт попереднього ректора Ф. Щербини про роботу за 1924–1925 р., в якому було зазначено кількість виданих і підготовлених до друку книг. Також він наголосив, що завдяки зв'язку Українського Вільного Університету з Громадським Видавничим Фондом у Празі, що мав безпосередні відносини з Україною, видання Університету, які здебільшого замовлялися з України, передавалися в Україну.

На сторінках «Тризуба» також йшлося про Історично-Філологічне Товариство. Так, з публікації С. Наріжного дізнаємося, що з ініціативи групи професорів Українського Вільного Університету 30 травня 1923 р. в Празі утворилося Українське Історично-Філологічне Товариство. Членами його могли бути особи з вищою освітою та ті, хто мали друковані наукові праці. Товариство згуртовувало активні сили української еміграції в Празі, які науково працювали в історично-філологічній галузі як в Чехословаччині, так і поза її межами [43].

Товариство вже з першого року діяльності почало дбати про створення власного видавництва. Але через брак коштів за п'ять років свого існування воно спромоглося видати лише один збірник — «Праці

Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі» за 1923–1924 рр. (Прага, 1926) накладом 500 примірників. Про вихід цього збірника йдеться в статті В. Біднова [2]. У збірник увійшли протоколи засідань Товариства за перший рік існування та двадцять статей, частина з яких — доповіді, прочитані на засіданнях Товариства.

Друга стаття С. Наріжного інформує про щотижневі наукові засідання Українського Історично-Філологічного Товариства [42]. Не маючи жодної матеріальної бази, Товариство не могло скласти великих планів, зокрема й видавничих. Свої доповіді члени Товариства друкували здебільшого в еміграційних виданнях, рідше — як окремі книги, наприклад: С. Смаль-Стоцький «Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських мов», Л. Білецький «Основи літературно-наукової критики», Д. Чижевський «Філософія на Україні». Доповіді з'являлись друком у вигляді тез з'їздів, збірниках інших установ (Українського Вільного Університету в Празі, Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова, в «Записках НТШ у Львові»), у ювілейних збірниках, присвячених Т. Масарику, М. Грушевському, І. Багалію та ін.

Ще одна публікація, присвячена Українському Історично-Філологічному Товариству в Празі, з'явилася 18 квітня 1926 р. Автор статті О. Шульгин [71] зазначив, що з ініціативи цього згромадження на початку 1925 р. в Празі засновано «Академічний Комітет», який ставив своїм завданням підтримувати українську культуру та об'єднувати закордонні наукові установи із НТШ у Львові.

Анонімний дописувач «Тризуба» 1 січня 1930 р. у замітці «З життя української еміграції в Празі...» [23] інформує, що на загальних зборах Управи Академічного Комітету 5 грудня 1929 р. голова Комітету подав звіт про діяльність Управи за 1929 р., зокрема про видання Комітетом «Бюлетеня» французькою мовою під керівництвом В. Мартоса. У першому числі вміщено відомості про діяльність установ за кордоном. Про підготовлене друге число, розсилку «Бюлетеня» по всьому світу зазначено в цій же замітці. «Бюлетень» був розданий учасникам першого з'їзду представників від національних комісій у Празі (липень 1929). Президія та члени з'їзду оцінили це видання як спосіб налагодження відносин між національними комісіями.

На цих же зборах затверджено Статут «Фонду імені Є. Х. Чикаленка», який був організований при Академічному Комітеті з

метою видання щоденників, спогадів та інших творів Є. Чикаленка, а також праць, пов'язаних з ним. Фонд на видання склався з пожертв постійних і одноразових внесків як від інституцій, так і від приватних осіб.

Академічний Комітет був причетний до організації і проведення 2-го Українського Наукового З'їзду в Празі в 1932 р. Це засвідчує звернення голови Організаційної Комісії С. Смаль-Стоцького і голови Академічного Комітету І. Горбачевського, від імені Організаційної Комісії З'їзду до охочих взяти участь у з'їзді, опубліковане 6 грудня 1931 р. у «Тризубі» [56]. Автори просять учасників з'їзду подати докладні відомості про виконані ними праці (як опубліковані, так і неопубліковані), щоб видати бібліографічний покажчик наукових праць українських емігрантів, а також повідомляють, що на з'їзді планують влаштувати книжкову виставку української книги, поодиноким українським видавництвам будуть надані вітрини для наочної експозиції.

У звіті Комітету на загальних зборах 17 грудня 1932 р. була відзначена і видавнича діяльність [65], зокрема йшлося про підготовку до друку видання англійською мовою «Україна і український народ» та видання Фонду ім. Є. Чикаленка «Уривок з моїх споминів за 1917 р.» Є. Чикаленка.

Слід зауважити, що до складу Українського Академічного Комітету в Празі входило «Товариство прихильників книги» — організація бібліографів, бібліотекарів, видавців, любителів книги, яке існувало з січня 1927 р. Метою Товариства було сприяння розвитку української книжки, видання періодичного органу, друки з питань українського книгознавства, організація книжкових виставок, книгарень, бібліотек [59].

В перший рік існування Товариство почало видавати журнал «Книголюб». І хоч він надрукований літографічним способом, але, за словами автора (під криптонімом М-й І.), робить приємне враження: чепурна обкладинка, добре зброшурована, відсутність орфографічних помилок, а справа видання його поставлена солідно і вмילו [37]. «Українське Товариство Прихильників Книги» за п'ять років видало одне число «Бюлетеня» Академічного, чотири звіти та 15 чисел «Книголюба» [15]. Це ж Товариство в 1933 р. видало каталог виставки української графіки XIX і XX ст., яка була організована спільно з Мистецько-Промисловим музеєм 12 березня 1933 р.

в Празі. До каталогу увійшли близько тисячі творів більше, як ста авторів; видання є цінним джерелом для мистецтвознавців [10]. С. Сірополко, який подав інформацію в «Тризубі» про вихід цього каталогу, зазначив, що крім експонованих на виставці робіт, каталог містить репродукції двох екслібрисів і одного видавничого знаку, але через брак коштів вийшов без вступної статті про українську графіку.

У двадцятих роках ХХ ст. у Празі, крім Українського Вільного Університету, діяла ще одна вища школа — Український Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова, заснований 15 січня 1923 р. заходами Українського Громадського Комітету (діяв до 1933 р.). Щоб задовольняти потребу студентів у підручниках, спершу при Інституті була заснована окрема видавнича комісія, яка розглядала й ухвалювала репертуар видань. Згодом постало питання про спеціальне видавниче товариство з професорів і студентів, яке перебрало б на себе видання підручників. Автор, прихований під криптонімом О., у 1926 р. інформує читачів «Тризуба» про «Українське Видавниче Товариство «Сіяч», зорганізоване 17 травня 1924 р. на потребу забезпечувати навчальною літературою ще одну українську еміграційну інституцію — Український Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова [48]. У видавництві побачили світ книги наукового змісту, підручники з усіх галузей знань українською мовою. За даними І. Мірного, у видавництві «Сіяч» вийшли друком 44 книги (накладом 5 506 примірників); співробітники видавництва вели досить жвавий книгообмін з іншими установами, вченими, а за час свого існування вони контактували з 59 установами, з них: 21 — у Чехословаччині, 21 — в Україні, 12 — в Галічині та Волині, 2 — у Парижі, 1 — у Берліні тощо [39, с. 95].

У першому числі «Тризуба» за 1925 р. [41] читаємо про ще одну українську емігрантську інституцію, яка виникла в Празі з ініціативи Українського Вільного Університету та за підтримкою уряду Чехословаччини. Це — Музей Визвольної Боротьби України, заснований в 1925 р. Очоловав Управу Музею відомий український вчений Іван Горбачевський, він і зініціював видання «Вісті». У тому ж 1925 р. вийшло перше число цього друкованого органу.

Степан Сірополко у статті «Музей Визвольної Боротьби України в Празі» [55] проаналізував діяльність Музею за шість років та його видавничі плани. Управа Товариства мала випускати, крім

неперіодичного органу «Вісти» (до цього часу вийшло три числа), ще й річники «Альманах Музею», в рамках яких публікувались би видання про «Союз Визвольної Боротьби», про хорову капелу О. Кошиця та ін. Для виконання цього плану, зазначив С. Сірополко, Управа потребувала коштів і тому зверталася до українських організацій за допомогою.

Третя публікація «Тризуба», присвячена «Музею Визвольної Боротьби України», інформує про загальні збори Товариства, які відбулися 30 квітня 1936 р. Управа прозвітувала про свою діяльність [25]. Зокрема, Товариство видало чотири числа «Вістей» (8-11), «Слова до земляків» голови Товариства С. Смаль-Стоцького; брошури «Українська преса про Музей» і «Український Дім у Празі» та серію листівок, зокрема й листівку маляра В. Масютина з портретом Т. Г. Шевченка. Бюлетень Музею «Вісти» виходив спочатку неперіодично, а з січня 1936 р. до вересня 1938 р. — щоквартально. Вийшло всього 20 випусків. Бюлетень містив докладну хроніку діяльності Музею, а також звіти, повідомлення, зазначалися суми пожертв на видання, друкувалися ювілейні статті та некрологи.

Подєбради

У Чехословаччині в 1922 р. була заснована українська висока технічна школа — Українська Господарська Академія. Думка про заснування вищої школи для підготовки фахових сил з різних галузей знань виникла серед української інтелігенції та Українського Громадського Комітету ще в 1921 р., як зазначив невстановлений автор статті, підписаний криптонімом Д. С. [16]. Чеський уряд пішов назустріч цій ідеї і в травні 1921 р. затвердив статут академії. Для осередку було обрано невелике курортне місто Подєбради.

«Тризуб» регулярно інформував читачів про цей вищий навчальний заклад, присвятивши йому понад десять статей. Академія мала своє «Видавниче Товариство», тому майже повністю забезпечувала себе підручниками з усіх галузей знань: економіки, права, соціології, хімії, технології, будівництва, агрономії, лісництва та ін. Авторами здебільшого були викладачі Академії.

У «Тризубі» подана інформація про видавничу діяльність Академії за три, п'ять і десять років. Найактивніший етап видавничої діяльності припав на перші три роки (1922–1925), коли було видано

143 монографії професорів і підручники для студентів Академії з різних галузей знань.

У 1927 р. через загальне скорочення фінансування Академії зменшилися можливості оплачувати друковані проекти і «Видавничому Товариству», що призвело до припинення друку книг. За час праці Товариство видало 150 книг, як зазначено у квітневому числі «Тризуба» за 1927 р. [29]. Діяти воно могло тільки при фінансовій допомозі Академії, бо членських внесків не вистачало, а продаж видань не покривав видатків, оскільки книжки видавались малими накладками (100-150 примірників) і були дорогі. Причому в період ліквідації «Видавничого Товариства» воно все ще одержувало замовлення на свої видання з України, а саме — з Києва, Харкова, Луцька, Вінниці; замовляли книги і бібліотеки високих шкіл, і приватні особи.

У статті «Науковий орган Української Господарської Академії» [49] зазначено, що до п'ятиріччя існування Академія із запізненням (через відсутність коштів) випустила перший том свого наукового органу «Записки», до яких увійшли тільки 26 наукових праць. Решту наукових розвідок доводилося друкувати в різних виданнях поза Академією.

На кошти, призначені на видавничу діяльність, Академія намагалася насамперед видавати підручники українською мовою для своїх слухачів. Про видання Академії довідуємося із публікації «Культурне свято в Подєбрадах» [32]. На святі з приводу дев'ятої річниці заснування Академії (16 травня 1931 р.) проректор Академії виступив з доповіддю, в якій відзначив і видання, зокрема два томи «Записок» Академії, працю О. І. Бочковського «Т. Г. Масарик, національна проблема та українське питання».

Видання Академії експонувалися на книжковій виставці на Другому Науковому З'їзді в Празі і мали великий успіх. «...Особливо велике вражіння робили виставлені книжки... Треба було чути, як на виставці вражені росіяне говорили між собою: «Так вони вже тепер не потребують наших книжок» [45]. За 10 років Академія видала 200 книг — здебільшого праці професорського персоналу.

Українська Господарська Академія була створена українськими силами, але 10 років утримувалася виключно за кошти Чехословацького уряду. Згодом фінансування Академії змушене було взяти

на себе українське громадянство. Було створено «Товариство Прихильників Української Господарської Академії», до якого входили окремі особи та десятки об'єднань, установ й організацій. Виконавчий Комітет цього Товариства видав відозву до українського громадянства із закликом вносити пожертву до 10 доларів. На ці внески Товариство видало свій статут та інформаційну брошуру про діяльність Академії за 10 років [18].

Через брак коштів стаціонарне навчання в Академії не могло продовжуватися, і в 1932 р. при ній було засновано Український Технічно-Господарський Інститут як установу заочної форми навчання. Відповідно постала потреба у навчальній літературі для заочного навчання. Інститут по можливості почав видавати підручники. За два перші роки вийшли друком 38 підручників [17]. Список цих книг опубліковано у «Тризубі» [69]. За 1933–1935 рр. інститут видав 45 книг фахової літератури та підготував десятки нових підручників [24].

«Тризуб» інформує і про вихід окремих підручників в Інституті, а саме: М. Доманицький «Фізична географія України», яка складається з 14 лекцій та двох карт: «Фізична карта України і сумежних країв» М. Кульчицького та «Карта розміщення українського населення» В. Кубійовича та М. Кульчицького, а також книга П. Феденка «Український Громадський рух у ХХ столітті», яка складається з 12 лекцій [14].

Після припинення діяльності Педагогічного Інституту та Подєбррадської Академії 7 грудня 1932 р. в Празі з'явилася нова інституція — Українська Наукова Асоціація [64], статут якої затвердила чеська влада. Завданням Асоціації було продовжувати розвиток української науки в усіх галузях знань, досліджувати минуле і сучасне української культури, природи, техніки, влаштовувати наукові з'їзди, видавати наукові праці, підтримувати зв'язки з іншими українськими та іноземними науковими установами та товариствами.

У 1935 р. у «Тризубі» знаходимо звернення Асоціації до українських наукових установ, науковців та громадянства підключитися до збору матеріалу для біографічного «Словника українських вчених» [12]. До словника мали увійти: біографії осіб українського походження, неукраїнського походження, які головну свою наукову діяльність віддавали українським проблемам, та біограми осіб українського походження, що з різних причин змушені були свою

наукову діяльність вести в інших національних інституціях. Здійснити свій видавничий план Асоціації не вдалося. У «Тризубі» (під криптонімом М.) [36] подана інформація, що Асоціація ще мала видавати «Наукову Хроніку» товариства (звіти про діяльність, рецензії на наукові праці, відомості про працю вчених та їх реферати), але через обмежені кошти було видано лише два зшитки і не пощастило закінчити працю зі збору і підготовки до друку матеріалів для «Словника українських вчених».

Крім згаданих інституцій та організацій, у Чехословаччині видавничою справою займався і Український Громадський Видавничий Фонд, створений 1 травня 1924 р. за участю Українського Громадського Комітету. Він був заснований головно для видання наукових праць, підручників та фахової літератури українською мовою шляхом позички коштів та вкладів — 1 000 корон. Членами Фонду були як окремі особи, так і установи, видавничі товариства.

Про видавничу діяльність цього Фонду читаємо у «Тризубі» від 8 листопада 1925 р. [9]. Тут подано список з 12 книг, що вийшли друком до 1 вересня 1925 р. А майже через рік, 30 травня 1926 р., названо три інші книги: Щербаківський В. Українське мистецтво. Т. II : Старі церкви, надгробники й природні камені на Українськiм Подiллію, Буковині та на Покутті; Сіцінський В. Архітектура старокнязівської доби (X–XIII ст.); Чупринка Г. Збірник творів під редакцією П. Богацького [47].

Наприкінці березня 1928 р. «Тризуб» опублікував вістку про те, що Видавничий Фонд випустив у світ 31 книжку накладом 67 000 примірників з різних галузей знань [66], крім того Фонд займався і продажем книг, подаючи до редакції «Тризуба» списки пропонованих видань [67].

Членом Українського Громадського Видавничого Фонду було «Видавництво «Української Молоді», засноване у Празі в 1924 р. Щоправда, достатньої інформації про це видавництво у «Тризубі» немає. Лише в розділі «Хроніка» [8] зазначено, що Видавництво випустило серію брошур під назвою «Майстрі українського мистецтва» Д. Антоновича і М. Рутковського. В «Тризубі» поміщено також звернення цього Видавництва до друзів і прихильників П. І. Холодного (старшого) [19]. У зверненні зазначено, що Видавництво видало дев'ять книжок про майстрів українського мистецтва

(М. Башкирцеву, Д. Безперчого, Т. Бойчука, С. Васильківського, П. Левченка, О. Мурашка, І. Похитонова, М. Сосенка та Я. Станіславського) і має готовий до друку рукопис книжки відомого графіка Р. Лісовського про П. Холодного. Кожну з цих дев'яти книжок оплачував Гурток прихильників українського мистецтва в Празі. На видання книжки про П. Холодного коштів не було, тому Видавництво звернулося за пожертвами до української громади за кордоном.

Зі статті М. Левицького [34] довідуємося про видавниче товариство «Кооперативний Фонд ім. Василя Доманицького», засноване в 1925 р. Автор наголосив, що видавництво має видавати науково-популярну літературу, насамперед з сільськогосподарської та економічної тематики, надзвичайно популярної в Україні. Планувалось видавати ще й наукові підручники з технічних і економічних наук та художню літературу (оригінальні і перекладні твори).

Першим виданням «Кооперативного Фонду...» була брошура «Василь Доманицький», — йдеться у рубриці «Бібліографія» [6]. Вихід цієї брошури — реалізація творчого задуму М. В. Левицького п'ятнадцятирічної давнини.

У 1926 р. видавництво чітко окреслило свій репертуар — збірники і книжки з питань українського національного відродження та чотири серії науково-популярних книжок: економічна, кооперативна, сільськогосподарська та індустріально-технічна [7].

Інформація про діяльність товариства за січень 1926 р. — червень 1927 р. подана у публікації «Своїми силами» [63]. Крім запланованих книг, видавництво «Кооперативного Фонду...» публікувало книги Спілки Українських техніків у Подєбрадах: «Сільсько-господарський збірник», «Записки Української Господарської Академії» (т. 1).

Слід відзначити, що в Чехословаччині були засновані і товариства фахівців, які займалися видавничою діяльністю — товариства економістів, правників, лісівників. Про діяльність Товариства українських економістів читаємо у кількох замітках «Тризуба» за 1928 р.: у статті «Український Економіст» [68] йдеться про те, що Управа Товариства ухвалила з 1 березня 1928 р. приступити до видання неперіодичного економічного збірника, який мали видати літографічним способом і, крім інформаційних матеріалів,

публікувати теоретичні наукові статті про народне господарство, огляди української преси, бібліографію книжкових видань.

Товариство працювало в трьох напрямках: лекційний, видавничий та організаційний. «У видавничому напрямі Товариство успішно підготовляє матеріал до видання першого числа «Українського Економиста», економічного збірника, що вийде книжкою 128 сторінок малої вісімки літографовано до 1-го травня 1928», — відзначив Л. Биковський [1, с. 26]. Про вихід першого числа журналу та підготовку матеріалів до другого читаємо у червневому номері «Тризуба» за 1928 р. [22]. Збірник «Український Економист» отримав позитивний відгук у «Тризубі» [26].

11 листопада 1928 р. у «Тризубі» опубліковано повідомлення А. Яковліва про Українське правниче товариство [72], засноване у Празі 17 березня 1923 р. з метою продовження за кордоном діяльності припиненого в Києві Правничого Товариства. Завдання Українського правничого товариства — об'єднувати українські правничі сили та досліджувати питання українського права, дбати про інтереси українських правників у Чехословаччині. Товариство було членом Українського Академічного Комітету. Правнича спільнота опублікувала книгу Р. Лашенка «Лекції по історії українського права», «Звіт з діяльності Товариства за п'ять років» та ін.

Наприкінці березня 1928 р. В. Стефанович інформував читачів «Тризуба» про те, що 30 травня 1928 р. у Подєбрадах розпочала свою діяльність Спілка українських лісівників у Чехословаччині. Серед інших завдань Спілки було «...підтримувати розвиток української лісової літератури шляхом видання оригінальних і перекладних творів лісової науки, а також журналів і часописів...» [57].

Німеччина

Невелика кількість матеріалів про видавничу діяльність української еміграції в Німеччині на сторінках «Тризуба», очевидно, пов'язана з часовими межами виходу журналу. У Німеччині українські видавництва особливо активно діяли в 1919–1923 рр., зокрема «Українське видавництво в Катеринославі», яке переїхало з Відня до Берліна в 1919 р., видавництво «Українське Слово», засноване в 1921 р., та «Українська Накладня» Якова Оренштайна, яка також переїхала з Коломиї до Берліна в 1919 р. Однак, як

зазначав Симон Наріжний, «...розвиток української видавничої діяльності у Берліні незабаром припинився. Сталося це в 1923 р. в зв'язку з стабілізацією німецької марки, яка викликала дорожнечу на друк і папір. За змінених умов лише одна Українська накладня, яка розпоряджалася великим запасом видань, могла ще й далі трохи продовжувати свою працю...» [44, с. 61]. Інші українські видавництва, зазначає автор, мусили або припинити свою діяльність, або шукати сприятливіших умов для існування.

Перша українська емігрантська інституція в Німеччині, про видавничу діяльність якої читаємо на сторінках «Тризуба», — Український Науковий Інститут у Берліні, заснований в 1926 р. з ініціативи гетьмана П. Скоропадського. Першим його директором був відомий історик Дмитро Дорошенко. Український Науковий Інститут був своєрідним центром, довкола якого гуртувалися кращі наукові й освітні сили української еміграції. У «Тризубі» опубліковано дві статті про діяльність Інституту.

Перша — стаття Зенона Кузеля «Український Науковий Інститут в Берліні» [31], опублікована у 1927 р. Автор описав історію створення Інституту та його видавничі плани. Зокрема, заклад мав видавати «Наукові Записки», куди входили б наукові праці вчених не лише Інституту, а й інших установ українською, англійською та французькою мовами.

І друга — стаття Семена Нечая під такою ж назвою [46], опублікована значно пізніше — 1935 р., у якій автор зацентрував свою увагу на педагогічній діяльності Інституту, здійснив порівняльний аналіз видавничої роботи берлінського Інституту із діяльністю Наукового інституту у Варшаві, зазначивши, що перший значно поступається у продукуванні друкованого слова варшавській інституції.

З хронікальних матеріалів «Тризуба» відомо, що з 1927 р. Український Науковий Інститут розпочав друкувати німецькою та українською мовами науково-інформаційні видання «Die Mitteilungen des Ukrainische Wissenhaftlichen Instituts in Berlin», «Ukrainische Kulturberichte» і готував до друку два перші томи «Записок Українського Наукового Інституту в Берліні» [60].

З метою популяризації серед іноземного середовища українських видань Український Науковий Інститут створив у Берліні «Бюро розсилки книжок», про що йдеться у статті І. Мірчука [40].

Бюро намагалося утворювати українські відділи при важливіших наукових бібліотеках Німеччини.

Дослідниця історії журналу «Тризуб» А. М. Тимошик-Сударикова зазначає, що часопис не став предметом дослідження вчених: філологів, істориків, політологів — як в Україні, так і в діаспорі [58, с. 11]. Очевидно, насамперед тому, що в радянські часи належав до так званих «спецфондівських» видань. Грунтовну характеристику історії створення журналу, його політичних позицій подала А. М. Тимошик-Сударикова у згаданій книжці.

Підсумовуючи огляд публікацій, поміщених у часописі «Тризуб» щодо видавничої діяльності українських еміграційних організацій і товариств, доходимо висновку, що завдяки величезним зусиллям української інтелігенції, свідомої своїх національних обов'язків, у найтяжчих фінансових і технічних умовах далеко від Батьківщини, вдалося розвинути українське книгодрукування, не маючи (в більшості випадків) власних друкарень.

Українське друковане слово ознайомлювало європейські країни з духовним надбанням українського народу, сприяло взаємобогаченню загальноєвропейської книжкової культури. А щодо поставлених редколегією часопису «Тризуб» завдань, а саме — правдиво висвітлювати українську дійсність на всіх землях Європи, зокрема й видавничу діяльність [13], редколегія часопису їх виконала.

1. Биковський Л. З життя Товариства Українських Економістів в Ч.С.Р. / Л. Биковський // Тризуб. — 1928. — 22 квіт. (чис. 15). — С. 26-27.
2. [Біднов В.]. Наші товариства. I. Українське історично-філологічне товариство в Празі / В. Поперешній // Тризуб. — 1925. — 6 груд. (чис. 8). — С. 9-13.
3. В. «Інавгурація нового ректора...» / В. // Тризуб. — 1926. — 1 січ. (чис. 12). — С. 29-30.
4. В Головній Еміграційній Раді // Тризуб. — 1929. — 15 груд. (чис. 50). — С. 25.
5. В Президії Головної Еміграційної Ради // Тризуб. — 1930. — 21 груд. (чис. 48). — С. 23.
6. В. С. [Інформація про вихід книги «Василь Доманицький»] / В. С. // Тризуб. — 1925. — 27 черв. (чис. 10/11). — С. 30.

7. «Видавництво Кооперативний Фонд імені Василя Доманицького...» // Тризуб. — 1926. — 21 берез. (чис. 23). — С. 30.
8. «Видавництво Української Молоді в Празі...» // Тризуб. — 1926. — 30 трав. (чис. 33). — С. 29.
9. Видання Українського Громадського Видавничого Фонду // Тризуб. — 1925. — 8 листоп. (чис. 11). — С. 31.
10. Виставка української графіки в Празі // Тризуб. — 1933. — 26 берез. (чис. 13). — С. 15.
11. Від Головної Еміграційної Ради // Тризуб. — 1931. — 2 серп. (чис. 29/30). — С. 37-38.
12. Відозва Української Наукової Асоціації в справі зібрання відомостей про українських наукових працівників // Тризуб. — 1935. — 30 трав. (чис. 26). — С. 15-16.
13. Вступ // Тризуб. — 1925. — 15 жовт. (чис. 1). — С. 1.
14. Географія України // Тризуб. — 1935. — 25 трав. (чис. 21/22). — С. 29.
15. *Грузов М. А.* «Книголюб» (Прага, 1927–1932 рр.) : покажчик змісту часопису / *М. А. Грузов, М. А. Шудря* ; Дослід. центр історії укр. преси ; за ред. *О. Сидоренка*. — Київ : ДЦУП, 1996. — 34 с.
16. *Д. С.* Наші школи. II Українська Господарська Академія / *Д. С.* // Тризуб. — 1926. — 1 січ. (чис. 12). — С. 10-13.
17. «12-ліття огнища української технічно-господарської освіти і науки...» // Тризуб. — 1934. — 26 серп. (чис. 29/30). — С. 20-21.
18. Діяльність Товариства Прихильників Української Господарської Академії в Чехословаччині // Тризуб. — 1931. — 20 груд. (чис. 48). — С. 13-14.
19. До друзів і прихильників незабутнього П. І. Холодного / Видавництво «Української Молоді» в Празі // Тризуб. — 1932. — 6 берез. (чис. 10). — С. 26.
20. З життя Бібліотеки ім. С. Петлюри // Тризуб. — 1930. — 31 серп. (чис. 31/32). — С. 43-44.
21. «З життя Бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі...» // Тризуб. — 1929. — 17 берез. (чис. 12). — С. 29-30.
22. З життя Товариства Українських економістів і ЧСР // Тризуб. — 1928. — 24 черв. (чис. 24). — С. 23.
23. «З життя української еміграції в Празі...» // Тризуб. — 1930. — 1 січ. (чис. 1/2). — С. 33.
24. За технічно-господарську освіту — За Українську Політехніку // Тризуб. — 1935. — 25 трав. (чис. 21/22). — С. 45-46.
25. Загальні збори Т[оварист]ва «Музей Визвольної Боротьби України в Празі» // Тризуб. — 1936. — 1 листоп. (чис. 37). — С. 10-12.

26. *Заташанський І.* «Український Економист» / *І. Заташанський* // Тризуб. — 1928. — 19 серп. (чис. 32). — С. 30-31.
27. *Льницький О.* Українська друкарська справа на еміграції / *Оксен Льницький* // Тризуб. — 1926. — 16 трав. (чис. 31). — С. 18-19.
28. [Інформація про вихід періодичного видання «22 січня»] // Тризуб. — 1931. — 29 берез. (чис. 13). — С. 25.
29. [Інформація про закриття «Видавничого Товариства» при Академії в Подєбрадах] // Тризуб. — 1927. — 17 квіт. (чис. 16). — С. [36].
30. *Ковальський М.* До українського громадянства у Франції суцього / Колегія: *М. Ковальський, О. Половик, В. Никитюк* // Тризуб. — 1930. — 22 черв. (чис. 24/25). — С. 54.
31. *Кузеля З.* Український Науковий Інститут в Берліні / *З. Кузеля* // Тризуб. — 1927. — 13 лют. (чис. 7). — С. 12-15.
32. Культурне свято в Подєбрадах // Тризуб. — 1931. — 14 черв. (чис. 23). — С. 8-9.
33. Культурно-національна праця еміграції // Тризуб. — 1925. — 29 листоп. (чис. 7). — С. 3-5.
34. *Левицький М.* Нові видавничі товариства / *М. Левицький* // Тризуб. — 1926. — 7 берез. (чис. 21). — С. 11-12.
35. *Лотоцький О.* Наші видавництва. І. Видавництво Українського Вільного Університету в Празі / *О. Лотоцький* // Тризуб. — 1925. — 13 груд. (чис. 9). — С. 14-17.
36. *М.* Українська Наукова Асоціація / *М.* // Тризуб. — 1937. — 7 лют. (чис. 5). — С. 20-21.
37. *М-й І.* «5-ти ліття існування Українського Товариства Прихильників Книги у Празі» / *І. М-й* // Тризуб. — 1932. — 21 лют. (чис. 8). — С. 27-28.
38. *Маврін О.* Журнал «Тризуб» у громадському й політичному житті української еміграції у Франції міжвоєнного періоду / *Олександр Маврін* // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Київ, 2010. — Т. 20. — С. 346-356.
39. *Мірний І.* Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова / *Іван Мірний*. — Прага, 1934. — 144 с.
40. *Мірчук І.* Бюро розсилки книжок при УНІ в Берліні / *І. Мірчук* // Тризуб. — 1932. — 1 лют. (чис. 6). — С. 28-29.
41. Музей Визвольної боротьби України // Тризуб. — 1925. — 15 жовт. (чис. 1). — С. 23-24.
42. *Наріжний С.* Двісті наукових засідань Українського Історично-Філологічного Т[овариств]а в Празі / *С. Наріжний* // Тризуб. — 1930. — 23 листоп. (чис. 44). — С. 18-22.

43. *Наріжний С.* П'ять літ діяльності Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі / *С. Наріжний* // Тризуб. — 1928. — 23 груд. (чис. 50). — С. 19-26.
44. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / *Симон Наріжний*. — Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 1999. — 270 с.
45. Національне значіння Української Господарської Академії / Управа Товариства Прихильників Української Господарської Академії // Тризуб. — 1932. — 7 лют. (чис. 6). — С. 26-27.
46. *Нечай С.* Український Науковий Інститут в Берліні / *С. Нечай* // Тризуб. — 1935. — 15 жовт. (чис. 41). — С. 11-12.
47. Нові видання Українського Громадського Видавничого Фонду // Тризуб. — 1926. — 30 трав. (чис. 33). — С. 29.
48. *О.* Наші школи. III. Український Педагогічний Інститут ім. Михайла Драгоманова / *О.* // Тризуб. — 1926. — 25 квіт. (чис. 28). — С. 9-19.
49. *О. Л-ий.* Науковий орган Української Господарської Академії / *О. Л-ий* // Тризуб. — 1927. — 16 жовт. (чис. 41). — С. 19-21.
50. [Передмова] // Тризуб. — 1935. — 17 лют. (чис. 7). — С. 1.
51. 1-а конференція української еміграції в Празі і Головна Еміграційна Рада // Тризуб. — 1929. — 15 груд. (чис. 50). — С. 10-21.
52. *Петлюра С.* Сучасна українська еміграція та її завдання // *Петлюра С.* Статті / *Симон Петлюра*. — Київ, 1993. — С. 231-275.
53. По Союзу Українських Еміграційних Організацій у Франції // Тризуб. — 1931. — 5 квіт. (чис. 14). — С. 24.
54. *Сірополко С.* Виставка української графіки в Празі / *Ст. Сірополко* // Тризуб. — 1933. — 7 трав. (чис. 19). — С. 4-6.
55. *Сірополко С.* Музей Визвольної Боротьби України в Празі / *Ст. Сірополко* // Тризуб. — 1931. — 25 жовт. (чис. 40). — С. 3-5.
56. *Смаль-Стоцький С.* Український Академічний Комітет для міжнародньої інтелектуальної співпраці при Лізі Націй / *Ст. Смаль-Стоцький, І. Горбачевський* // Тризуб. — 1931. — 6 груд. (чис. 46). — С. 21-22.
57. *Стефанович В.* Спілка українських лісівників і Ч.С.Р. / *В. Стефанович* // Тризуб. — 1929. — 31 берез. (чис. 14/15). — С. 38.
58. *Тимошик-Сударикова А. М.* Паризький журнал «Тризуб», 1925–1940 роки: формування та функціонування : монографія / *Аліна Тимошик-Сударикова* ; НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаніка. — Київ : Наша культура і наука, 2013. — 408 с. Додаток: Бібліографічний покажчик публікацій журналу «Тризуб» (1925–1940). — С. 208-402.

59. Товариство прихильників книги в Празі // Тризуб. — 1927. — 6 берез. (чис. 10). — С. 23-24.
60. Тризуб. — 1927. — Чис. 13. — С. 27.
61. Тризуб. — 1931. — Чис. 48. — С. 25.
62. Третя конференція ГЕР // Тризуб. — 1934. — 4 берез. (чис. 8). — С. 4-9.
63. У. Своїми силами / У. // Тризуб. — 1927. — 5 черв. (чис. 24). — С. 25-26.
64. Українська Наукова Асоціація в Празі // Тризуб. — 1933. — 22 січ. (чис. 4). — С. 31.
65. Український Академічний Комітет // Тризуб. — 1933. — 16 квіт. (чис. 16/17). — С. 23-24.
66. Український Громадський Видавничий Фонд : список книг // Тризуб. — 1929. — 1 груд. (чис. 48). — С. 30-31.
67. Український Громадський Видавничий Фонд // Тризуб. — 1928. — 25 берез. (чис. 11). — С. 24.
68. «Український економіст» // Тризуб. — 1928. — 8 квіт. (чис. 13/14). — С. 42.
69. «Український Технично-Господарський Інститут» : список книг // Тризуб. — 1934. — 18 листоп. (чис. 42). — С. 14-15.
70. Французьке Товариство Українознавства в Парижі // Тризуб. — 1931. — 28 черв. (чис. 25). — С. 13.
71. *Шульгин О.* Український науковий з'їзд за кордоном / *Олександр Шульгин* // Тризуб. — 1926. — 18 квіт. (чис. 26/27). — С. 19-20.
72. *[Яковлів А.]*. Українське правниче товариство в Празі / *А. Я.* // Тризуб. — 1928. — 11 листоп. (чис. 44). — С. 19-20.
73. *[Яковлів А.]*. Український Вільний Університет в Празі в роки 1921–1926 / *А. Я.* // Тризуб. — 1927. — 10 лип. (чис. 29). — С. 7-10.
74. *Яковлів А.* Український Університет в Празі (з нагоди 10-ти років діяльності) / *А. Яковлів* // Тризуб. — 1931. — 8 листоп. (чис. 42). — С. 6-12.